

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)

A Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
SJIF Impact Factor : 6.21 **ISSN : 2277-8721**
Vol. VIII Special Issue - I, March 2019

REFLECTION OF EDUCATION IN LITERATURE

साहित्यातील शिक्षणाचे प्रतिबिंब

■ EDITORIAL BOARD ■

Prin. (Dr.) Arjun Rajage
Rajarshi Shahu Arts &
Commerce College,
Rukadi

Dr. Girish More
Department of Marathi,
Rajarshi Shahu Arts &
Commerce College, Rukadi

Dr. Uttam Patil
Department of English,
Rajarshi Shahu Arts &
Commerce College, Rukadi

Mr. Shankar Dalavi
Department of Hindi
Rajarshi Shahu Arts &
Commerce College, Rukadi

Dr. S.B. Biradar
Department of English,
SVM College, Ilkal
(Karnataka)

Dr. Sabiha S. Sayyad
Department of Urdu,
Night College of Arts and
Science, Ichalkaranji

RAJARSHI SHAHU ARTS AND COMMERCE COLLEGE, RUKADI

Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur 416 118

E-mail: rajshahurkd@yahoo.com, Website: www.rajshasuruk.in

SJIF Impact Factor 6.21 Peer Reviewed Journal

Electronic International Interdisciplinary Research Journal (EIIRJ)

Page i

**ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)**

ISSN - 2277-8721

Online and Peer Reviewed Journal

SJIF Impact Factor : 6.21

Vol. VIII Special Issue No. I

Reflection of Education in Literature
साहित्यातील शिक्षणाचे प्रतिबिंब

In Collaboration with

**Rajarshi Shahu Arts & Commerce College,
Rukadi, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur
e-mail: rajshahurkd@yahoo.com
website: www.rajshasuruk.in**

© Principal, Rajarshi Shahu Arts & Commerce College, Rukadi

Editorial Board : Prin. (Dr.) Arjun Rajage
Dr. Girish More
Dr. Uttam Patil
Mr. Shankar Dalavi
Dr. S.B. Biradar
Dr. Sabiha Sayyad**Published by** : Electronic International Interdisciplinary Research Journal (Eiirj)
Mobile No. 9822307164/8355852142**Printed by** : Shreekant Computers and Publishers,
University Road, Opp. Khare Mangal Karyalaya,
Kolhapur 416 008**Print** : March 2019**Editor Disclaimer** : The views expressed in Research papers published in this Journal by the authors are their own and the publisher and editorial board does not accept any legal responsibility regarding plagiarism or inaccuracy for the views of authors.

Sr. No.	Title	Author	Page No.
42	The Reflection of Education in George Orwell's <i>Animal Farm</i>	Dr. Arun Jadhav	121
43	Reflection of Education and the Changing Image of Woman in Indian Women Writers	Mrs. Sunita J. Velhal	124
44	Denial of Space And Marginalization of Woman Reflected in Mahesh Dattani's <i>Tara</i>	Dr. Dilawar Yusuf Jamadar	127
45	Reflection of Education in Chetan Bhagat's <i>Five Point Someone</i>	Dr. Mrs. Patil Manik Shantinath	129
46	Literature is Education	Raghunath .D.Dhamakale	131
47	The Role of Education and Literature in Imparting Ethics in Society	Mrs. Yadav Shubhada Sachin	134
48	Women Reformation through Education in India	Dr. Vijay .B. Desai	137
49	The Instinct Of Education in Kishor Kale's "Against All Odds"	Mr. Kamble Rajiv Bhimrao	140
50	Conflict in Jhumpa Lahiri's <i>The Namesake</i>	Prof. Nilesh Uttamrao Hume Mr. Rajkiran Jotiram Biraje	142
MARATHI SECTION			
51	'भेटलं मांग फिटलं पांग!': मधील समकालीन शिक्षण	प्रा. डॉ. शरद गायकवाड	145
52	तृतीयरत्न आणि स्थानिकस्वराज्य नाटकांतील शैक्षणिक विचार	प्रा. डॉ. दत्ता पाटील	149
53	'बनगरवाडी व निशानी डावा अंगठा' मधील शिक्षक	डॉ. कांबळे अजित यत्लाप्पा	153
54	शिक्षणामुळे प्रभावित स्त्री सुधारणा आणि मराठी साहित्य	डॉ. वर्षा शिरीष फाटक	155
55	१९ व्या शतकातील समाजसुधारकांच्या लेखनातील स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व आणि चित्रण	डॉ. नंदिनी गणपती काळे	158
56	मुक्ता साळवेचा धगधगता हुंकार	प्रा.डॉ.सुनिता श्रीपती कांबळे	161
57	'नामशेष होणारा माणूस' आणि शिक्षण	प्रा. प्रकाश हुलेनवर	164
58	'काहिली' या कादंबरीतील भ्रष्ट शिक्षणव्यवस्थेचे चित्रण	प्रणिता शिवाजी वंगलवार	167
59	शिक्षण व्यवस्थेतील जातीयता व धार्मिकता यांवर भाष्य करणारी 'काजळ्यादिशा'	प्राची जोशी	170
60	'कोसला'तील विद्यार्थी शिक्षक संबंध	प्रो.प्रभाकर भिमराव कांबळे प्रा.प्रमोद गुणवंत चौधरी	173
61	महात्मा फुले यांचे साहित्य आणि शैक्षणिक कार्य	प्रा. डॉ. शिवाजीराव पाटील	176
62	शिक्षणामुळे प्रभावित स्त्रीसुधारणा आणि मराठी साहित्य	डॉ. एन.व्ही.शिंदे	179
63	रविंद्र शोभणे यांच्या पांढरे हत्ती कादंबरीतील शिक्षण व्यवस्थेचे वास्तव	प्रा. सी. एस. व्ही. मोहिते	183
64	वामन जाधव यांच्या कादंबरीतील शिक्षणाची दाहकता	प्रा. नवनाथ विश्वनाथ पाटोळे	185
65	वैदिककालीन शिक्षणपद्धती आणि आधुनिक शिक्षणात तिची उपयुक्तता	प्रा. रचना सौरभ शहा	188
66	मराठी मुस्लीम साहित्याचे स्वरूप	अंकुश भारत घुले स्वाती अरुण व्हनकडे	191
67	महाविद्यालयीन व उच्च शिक्षणाचे मराठी साहित्यातील प्रतिबिंब	प्राचार्य डॉ. प्रकाश पाटील	194
68	शिक्षण व्यवस्थेतील भ्रष्टाचार व शोषण	प्रा. कदम संभाजी धोंडीराम	196
69	शिक्षणामुळे मराठी साहित्यात उमटलेला आवाज (दलित, आदिवासी, मुस्लीम, भटके - विमुक्त)	प्रा. डॉ. सतीश मस्के	199

Sr. No.	Title	Author	Page No.
70	शिक्षण - साहित्य : अनुबंध आणि काही निरीक्षणे	डॉ. राजेंद्र जयराम खंदारे	202
71	शिक्षण व साहित्य परस्पर संबंध : एक अभ्यास	प्रा.डॉ.उन्मेष शेकडे	205
72	शिक्षणामुळे बदललेल्या कुटुंबातील 'आमचा बाप' चा जीवनसंघर्ष	प्रा.डॉ.आर.डी. कांबळे	209
73	संस्कृत साहित्यातील शिक्षणाचे प्रतिबिंब	प्रा. श्रीमती मृणालिनी आबासाहेब शिंदे	212
74	माझी काटेमुढीची शाळा ; शिक्षणाचे अधिक उण्या स्वरूपाचे एक चित्र	विपिन नारायण वैराट	216
75	वामन जाधव यांच्या कादंबरीतील शिक्षणाचे भयाण वास्तव	डॉ. हिराचंद रोहिदास मोरे	220
76	अशोक पवार यांच्या कादंब-यातील शिक्षण	संजय वारके	223
77	मराठी कवितेच्या शिक्षणातून रुजवलेली मानवी मूल्ये	प्रा.डॉ.आनंद वारके	225
78	योगीराज वाघमारे यांच्या कादंब-यातील शिक्षणाचे प्रतिबिंब	डॉ. सारीपुत्र तुपरे	229
79	शिक्षक - विद्यार्थी नातेसंबंधाचा दृष्ट आविष्कार - 'झेल्या' व 'चितळे मास्तर'	डॉ. रचना सचिन माने	233
80	कौटुंबिक नातेसंबंधांवर शिक्षणाचा झालेला परिणाम आणि मराठी साहित्य	सौ. विजयालक्ष्मी वि. देवगोजी	235
81	महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील शिक्षण विषयक विचार	प्रा. बाळासो आ. सुतार	237
82	'माझा बाप बल्ल्या' : शिक्षणासाठीचा संघर्ष	प्रा. प्रकाश नाईक	241
83	शिक्षण व्यवस्थेतील अनैतिकता भ्रष्टाचार शोषण : 'कोंडणातील जिण'	डॉ. डिगोळे बि. व्ही.	243
84	'भंगार' मधील शिक्षणाचा जागर	डॉ. लता पांडुरंग मोरे	246
85	मराठी साहित्यातील शिक्षणाचे चित्रण : विदारक तरीही स्वागतार्ह	डॉ. युवराज देवाळे	248
86	लोक माझे सांगाती'मधील शरद पवारांची शैक्षणिक भूमिका	मोतीराम पौढ	251
87	बनगरवाडी कादंबरीतील 'शिक्षण'	डॉ. मारुती पांडुरंग डेळेकर	254
88	आधुनिक मराठी साहित्यावरील शिक्षणाचा प्रभाव	प्रा.डॉ.निलेश एकनाथराव लोंढे	256
89	स्त्री शिक्षण चळवळीचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव	निलम प्रदीप पाटील	260
90	'फेसाटी' कादंबरीतील युवकाचा शिक्षणसंघर्ष	सुनील श्रीशैल बुद्धनावर	265
91	'निशाणी डावा अंगठा' मध्ये चित्रित झालेला प्रशासन व्यवहार	डॉ. सुभाष गणपती जाधव	270
92	शिक्षणामुळे प्रभावित स्त्रीसुधारणा आणि मराठी साहित्य	डॉ. सविता सुनील केंजळे	274
93	ग्रामावकाशातील जनिच्या शिक्षणाची संघर्षमय करूण कहाणी : 'झिम् पोरी झिम्'	प्रा.लक्ष्मण व्यंकट बिराजदार	277
94	दलित आत्मकथनांतील शैक्षणिक संघर्ष	डॉ. सतीश कामत	280
95	'तळ ढवळताना' या काव्यसंग्रहातील शिक्षणव्यवस्थेचे चित्रण	डॉ. अशोक नामदेव शिंदे	283
96	वाणीकिडे : शिक्षणव्यवस्थेतील अनैतिकता, भ्रष्टाचार आणि शोषण	शैला आनंदराव क्षीरसागर	287
97	'परिस्थितीला दिवस जातात तेव्हा...' मधील शिक्षणाचे महत्त्व	डॉ. प्रमोद भीमराव गारोडे	290
98	'जुबा' कादंबरीतील शिक्षक	डॉ. वैशाली तातोबा चौगुले	293
99	साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त मराठी कादंबरीतील शिक्षण	डॉ. गिरीश मोरे	296
100	आचार्य विनोबा भावे यांचे शिक्षणविचार	डॉ. महेश नारायण गायकवाड	299

“निशाणी डावा अंगठा” मध्ये चित्रित झालेला प्रशासन व्यवहार

डॉ. सुभाष गणपती जाधव

श्रीमती आक्काताई रामगोंडा पाटील कन्या महाविद्यालय, इचलकरंजी

भ्रमणध्वनी - ९४२३२७५२३८

शिक्षण ही राष्ट्राच्या विकासाची गुरुकिल्ली आहे. हे अनेकांनी सिध्द केले आहे. लोकांनी शिक्षण घ्यावे आणि सुशिक्षित होवून स्वतःवर होणारे अन्याय थांबवावेत व स्वतःची प्रगती करून घ्यावी. यासाठी महात्मा फुलेंच्यापासून आपणास परंपरा पहावी लागते. इंग्रज सरकारांच्या काळापासूनच शिक्षण प्रसाराला प्रारंभ झाला. नंतरच्या काळात देश स्वतंत्र झाला आणि शिक्षणक्षेत्रात क्रांती होऊ लागली. नवनवीन योजना शासन राबवू लागले. देशातील लोकांनी या ना त्या कारणांनी शिक्षण प्रसाराचा ध्यास घेतला. पर्यायाने स्वातंत्र्यानंतर पहिली पिढी शिकून विचार करायला लागली. इ.स.१९६० नंतर पहिल्या पिढीतील शिकलेल्या लोकांना स्वतःची जाणीव निर्माण झाली ते सन्मानाने जगू लागले आणि साहित्य निर्मिती मोठ्या प्रमाणात होऊ लागली. वेगवेगळ्या वाङ्मय प्रकारात लेखन होऊ लागले.

मराठी साहित्याचा विचार करता शिक्षण क्षेत्राचे प्रतिबिंब अनेक कविता, कथा, कादंबरी, नाटक इ. यासारख्या लेखन प्रकारातून होऊ लागले. यात प्रामुख्याने सुरुवातीला महात्मा फुलेंनी शिक्षणाची क्रांतीज्योत सुरु केली. त्यांनीच ‘तृतीय रत्न’ सारख्या नाटकातून शिक्षणाचे फायदे-तोटे सांगितले आहेत. खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्यपूर्व काळातच अशा पध्दतीने शिक्षण क्षेत्राचे प्रतिबिंब साहित्यातून चित्रित झालेले दिसते. ते अतिशय प्रभावीपणे मांडलेले आहे. अशा पध्दतीने शिक्षणक्षेत्रातील स्वरूपाचे चित्रण अनेक साहित्यकृतीत आले. या सर्वच साहित्यप्रकारातून शिक्षण व्यवस्थेमुळे सामाजिक चळवळ, राजकारण, देशभक्ती, मानवी मुल्ये, अनैतिकता, भ्रष्टाचार, शोषण, जातीयता, धर्म, स्त्रीसुधारणा, अशा विविध विषयानुरूप कथाबीजांची मांडणी केली गेली. सर्व गोष्टींचा विचार करता असे लक्षात येते की, स्वातंत्र्योत्तर काळात लोक शिकल्याने लिहू-वाचू लागले. शिक्षणाचा प्रभाव त्यांच्या जगण्यावर झाला. पण शिक्षण देणारी जी शासनदरबारची व्यवस्था नंतर कशी बदलत गेली. याचे चित्रण काळानुरूप अनेक लेखकांनी केले आहे. यातील एक महत्त्वाचे लेखन म्हणजे रमेश इंगळे - उत्रादकर होत.

रमेश इंगळे-उत्रादकर हे एक खेडेगावात प्राथमिक शाळेत शिक्षक होते. त्यांचे वडील शिक्षक असल्यामुळे आणि घरात शिक्षणाचे चांगले वातावरण असल्याने ते या पेशात आले. इंगळे यांना लहानपणापासूनच साहित्य वाचनाचा छंद होता. यातून ते पुढील काळात ‘शब्दवेल’ या प्रसिध्द नियतकालिकाशी जोडले गेले. आणि संपादक झाले नंतर त्यांनी साहित्यासाठी ‘ऐवजी’ हे नियतकालिक सुरु केले. अशा या लेखकाने इ.स.२००५ साली ‘निशाणी डावा अंगठा’ नावाची कादंबरी प्रकाशित केली. या कादंबरीला महाराष्ट्र फाऊंडेशन पुरस्कार, जयवंत दळवी स्मृती पुरस्कार असे काही पुरस्कार प्राप्त झाले. एकूणच या कादंबरीच्या माध्यमातून त्यांनी जो विषय मांडला आहे तो ज्वलंत असून शिक्षण व्यवस्थेवर विचार करायला प्रवृत्त करणारा आहे. या कादंबरीतून त्यांनी सरकारने काही वर्षापूर्वी ‘प्रौढ साक्षरता अभियान’ राबविले. या अभियानाच्या निमित्ताने शिक्षकांची झालेली होरपळ आणि सरकारी अधिकारी कसे एकमेकांवर स्वतःची जबाबदारी झटकून बाजूला होतात याचे चित्रण मिश्रिकलपणे केले आहे.

‘निशाणी डावा अंगठा’ या कादंबरीची सुरुवातच लेखकाने वेगळ्या पध्दतीने केली आहे. हे कादंबरीतील नायकाच्या चित्रणातूनच दिसून येते. कादंबरीतील गुरुजींची ओळख करून देताना लेखक माहिती देतो जसे की-

‘रंगनाथ भास्कर डुकरे, म्हणजेच रंभा डुकरे म्हणजेच
टपाल डुकरे, म्हणजेच पुवेका डुकरे
वय - सव्वीस ते अठ्ठावीसच्या दरम्यान
वजन - पंच्याहत्तर ते ऐंशीच्या दरम्यान
उंची - पाच सहा ते पाच नऊच्या दरम्यान
रंग - निमगोरा ते सावळाच्या दरम्यान
शिक्षण - एस.एस.सी ते डी.एड च्या दरम्यान
सेवाकाळ - दीड ते अडीच वर्षांदरम्यान
गाव - मुंगळा, भिलठाणा ते मेंडवळच्या दरम्यान

शाळा - म.पू.मा.शाळा म्हणजेच मराठी पूर्व माध्यमिक शाळा, मुंगळा म्हणजे जे गाव तीच शाळा, म्हणजे जिथं शिक्षण तिथेच शिकवणं, दरम्यान लग्न म्हणजे नवविवाहित; दरम्यान स्थलांतर, म्हणजे गाव, घर असून राहणं भिलठाणा म्हणजे ह.मु. भिलठाणा''¹

या शिक्षकाची ओळख करून देतानाच लेखक लेखनाची वेगळी शैली वापरताना दिसतो या मांडणीत दरम्यान शब्द वापरतो. येथे रंगनाथ भास्कर डुकरे हा मराठी पूर्व माध्यमिक शाळेत मुंगळा येथे शिक्षक म्हणून कार्यरत आहे. त्यांचे नुकतेच लग्न झालेले. तो अजून शिक्षकी पेशात रमलेला नव्हता. दरम्यान 'प्रौढ साक्षरता अभियानास' सुरुवात होते आणि याला या कामासाठी पूर्णवेळ कार्यकर्ता होण्यासाठी मनात विचार येतो त्याला शाळेत शिकविण्यात रस नसतो त्यामुळे त्याला पूर्ण वेळ कार्यकर्ता व्हावे असे वाटते. त्या विचारानुसार तो साहेबांना भेटतो आणि लगेचच त्याची साक्षरता अभियानासाठी पूर्णवेळ कार्यकर्ता म्हणून निवड झाल्याचं पत्र शाळेत मुख्याध्यापकाकडे येते. या आदेशामुळे मुख्याध्यापक भाऊसाहेबांना आश्चर्य वाटते. भाऊसाहेब डुकरेला या विषयी बोलत असतो यावेळी डुकरे देशप्रेमाविषयी बोलू लागतो हे ऐकून खबाईतकर मध्येच तोंड घालतो आणि म्हणतो-

''अबे वो, बस कर तुझं देशप्रेम, आम्हाले नको ग्यान शिकवू, लग्न झाल्यावर बायकोची पाळी चुकायच्या आधीच म्हातारा-म्हातरीले वाऱ्यावर सोडून नव्या घरात बस्तान ठेवलं लेका तुवा, तव्हा कुठ उपटायले गेली व्हती तुही निष्ठा ? मायबापाची काळजी नाही अन चालला देशाची काळजी करायले ! भाऊसाहेब तुमीबी कुणाचं काही ऐकत बसता घा त्याले रिलीव्ह केल्याच्या दोन ओळी लिहून . तिकडं मिल्द्रीत जाय मसनात जाय म्हणावं ; पठठ्या आम्हाले देशप्रेम न देशनिष्ठा शिकवतो''²

इथे शिक्षकांच्या मनातील राग दिसतो डुकरे रिलीव्ह आदेश घेवून ऑफीसात हजर होतो आणि काही दिवस सरून गेल्यावर तो बदललेला दिसतो. कामचुकार करणारा डुकरे घरात राहण्याची इच्छा व्यक्त करणारा डुकरे सकाळी बाहेर पडला की रात्री १०-११पर्यंत कामात राहतो घरात कागदपत्रांनी रेंक भरतात. त्याचे स्वास्थ्य बिघडत. त्याचा स्वतःवर, बायकोवर, पोरानंवर, निरक्षरांवर, साहेबांवर, शासनावर, शासनाच्या फालतू योजनेवर ती राबवण्याच्या या फालतू सिस्टीमवर वैतागतो.

या सर्व प्रकारात सर्व मुख्याध्यापक ग्रामसमन्वयक असतात यात भाऊसाहेब, ग्रामसमन्वयक होतात. या समन्वयाविषयी लेखक लिहितो की, ''समन्वयक कोणाशी कोठे, केव्हा, कसा, कशाचा, कशाला, कोणी आणि का साधायचा ? गावाचा आणि अभिनयाचा, की स्वयंसेवकांचा आणि निरक्षरांचा की स्वयंसेवकांचा आणि शिक्षकांचा, की अभिनयाचा आणि अधिकाऱ्यांचा आणि पैशाचा की सगळ्यांचा सगळ्यांशी.... समन्वयकांना समन्वयाचा अर्थ काही कळना आणि कोणाचा म्हणून कोणाशी, कशाचा म्हणून कशाला समन्वय काही दिसेना. त्यांना फक्त एवढं कळू लागलं होते. की जिल्ह्यात साक्षरतेचं अभियान सुरु झालं आहे आणि ते नेटानं यशस्वी करायचं आहे. त्यासाठी आठवड्यातून नियमित दोन-तीन मिटींगा झडू लागल्या. त्यातून एकच सुर उमटू लागला की एक वेळ शाळेचं काम म्हणजे अध्यापनाचं काम म्हणजेच शिकवायचं काम मागे ठेवावं लागलं तरी चालेल; म्हणजेच त्याकडे दुर्लक्ष झालं तरी चालेल, परंतु अभियानाच्या बाबतीत कोणाचीही कुचराई म्हणजे टाळाटाळ सहन केली जाणार नाही. अधिकारी फक्त असं सांगत नव्हते की एक वेळ ज्यांना साक्षर करायचं ते निरक्षर झाले तरी चालेल परंतु जे निरक्षर आहेत ते साक्षर झालेच पाहिजेत''³

असं हे सर्व प्रौढ साक्षर अभियान चालू होतं. एकूणच काय, करावं कसं करावं याविषयी एकमेकांच्या शिक्षकांत गोंधळ होता. प्रत्येकजण आपल्या हाताखालच्या माणसाला बोलत होता. झापत होता, सूचना देत होता शासनाची यंत्रणा आहे ती अशी आहे याचे चित्रणही लेखक करतो. या सूचना कशा दिल्या जायच्या हेही लेखक लिहितो-

''प्रौढ शिक्षणाधिकारी प्रौढ शिक्षण ऑफीसरचे इतर अधिकारी, शिक्षणाधिकारी-प्राथमिक, शिक्षणाधिकारी-माध्यमिक, म्हणजे दोन्ही इ.ओ. दोन्हीकडचे शिक्षण विस्तार अधिकारी, गट शिक्षणाधिकारी त्यांचे विस्तार अधिकारी ही एज्युकेशन डिपार्टमेंटची मंडळी तर आहेतच. परंतु स्वतः कलेक्टरसाहेब, सी.ई.ओ. म्हणजे सी.ओ.साहेब, डेप्युटी कलेक्टर, डेप्युटी सी.ई.ओ. म्हणजे डेप्युटी सी.ओ., एस.डी.ओ., तहसिलदार यांच्यापैकी कोणीही कधीही कोठेही केव्हाही भेट देतील तेव्हा त्या ठिकाणी सर्व शिक्षक उपस्थित असले पाहिजेत वर्ग सुरु असले पाहिजेत. आलेल्या अधिकाऱ्याला जास्तीत जास्त वर्ग दाखवण्यात यावेत''⁴

या पध्दतीने सर्वत्र प्रौढ साक्षरता अभियानाविषयी कामकाज चालेले यामध्ये शाळेतील अनेक शिक्षक असतात. जसे की गायतोंडे, धोडमारे तोंड, मोरे, म्हस्के, सुसर, हिवाळे, कांबळे, कोरडे, गवळी, गवई, खोब्रागडे, खरात बाई, थोरात बाई, सोनुने बाई, कामुनेबाई, लाड सावंगीकाबाई, वाल सावंगिकिरबाई, इ. अशा अनेक शिक्षकांना या अभियानात काम करावे लागते. गावात गावकऱ्याकडून प्रौढ साक्षरतेसाठी लोक येत नाहीत. याचे वर्ग भरत नाहीत

३ वर्षात ही मोहिम चालू ठेवायची व सर्व साक्षरता घडवून आणायची असाहा भाग असतो. दिवसामागून दिवस जावू लागतात. आणि शेवटी डुकरे आणि भाऊसाहेगांची गोची होते. कारण यांच्या गावी कलेक्टर साहेब भेट देण्यासाठी येणार असतात. त्यामुळे सगळं खोट खोट करून साहेबाला कस दाखवायचं यातच ती युक्त्या करतात आणि अखेर तो दिवस उगवतो.

साहेब येणार म्हणतात. गावातील शिकलेल्या लोकांनाच परिक्षेला पेपर लिहिण्यासाठी बसविले जाते. खोट्या नावाने एकमेकांना सांगून बसवून गाव सुशिक्षित झाल्याचे भासवले जाते. इतकेच नव्हे तर प्रसंगी गावातील भजनी मंडळात वर्ग घेतल्याचे दाखविले जाते. या सर्व प्रकारात शिक्षकांची हेळसांड होताना दिसते. याबरोबरच वरचे सर्वच अधिकारी खोटी माहिती दाखविण्यासाठी सुचविताना दिसतात. अप्रत्यक्षपणे जे काही घडले नाही ते दाखविण्यात गुंतून जातात कारण प्रत्येकजण स्वतःला वाचवण्यात गुंतला होता. साहेब येतात आणि गावाची तपासणी सुरु होते. जो तो ठरल्याप्रमाणे आपापली कामे करून नाटक, अभिनय पूर्ण करत असतो. साहेबांची तपासणी होते. गाव आनंदी होते. गावात साक्षरतेचे वर्ग न घेताही सर्व सव्हे पूर्ण होते. आणि साहेब दिल्लीला निघून जातात. या सर्व कार्यात डुकरे मास्तरापासून ते मुख्याध्यापक भाऊसाहेब त्यांचा सर्व स्टाफ, शिक्षणाधिकारी, बी.एल.ओ., गटशिक्षणाधिकारी, कलेक्टर या सर्वांचा सहभाग असतो. साहेब दिल्लीला निघून जातात आणि काही दिवसातच त्यांना बातमी ऐकायला मिळते-

“साक्षरता अभियानातील उत्कृष्ट कार्याबद्दल महाराष्ट्रातील भिलठाणा जिल्ह्याची राष्ट्रीय पातळीवरील सर्वोच्च 'देवेन चित्रा' पुरस्कारासाठी निवड”⁴

ही बातमी वाचून प्रत्येकाला आश्चर्याचा धक्का बसतो. याचे वर्णन मार्मिक शब्दात लेखकाने केले आहे ते लिहितात - 'रकानेच्या रकाने भरून वाहू लागले

बातमी वाचून एक लाख अड्डावीस हजार सातशे सत्तावीस पोट धरून हसत राहिले.

बातमी ऐकून दोन लाख वीस हजार एकोणवीस जणांना धक्का बसला.

बातमी वाचून नव्याणव हजार नऊशे नऊना भोवळ आल्यासारखे झाले.

बातमी ऐकून त्र्याऐंशी हजार चारशे वीसांच्या तांडून शब्द फुटेना.

बातमी वाचून सातशे एकोणऐंशी म्हणाले 'कठीण आहे हो कठीण आहे.'

बातमी ऐकून एक लाख सातशे एकोणऐंशी म्हणाले, 'सगळं सोपं झालंय आता सोप्य झालंय.'

बातमी वाचून तेरा हजार आठशे बावन्न म्हणाले, रिप्लेयांचे माना न माना.'

बातमी ऐकून चौदा हजार आठशे एक्कावन्न म्हणाले, 'ऐकावं ते अजबच'

बातमी वाचून एकशे सतराजणी म्हणाल्या 'अहो, हे वाचलं का?'

बातमीने एक हजार सातशे सत्तावन्न घोडेस्वारांना आनंद झाला त्यांनी पेढे वाटले.

बातमी वाचून-ऐकून कुणालाही म्हणजे अगदी एकालासुध्दा वाईट वाटलं नाही. दुःख झालं नाही.

दोन लाखातल्या कुण्यातरी एकाला कुणीतरी एक म्हणाला 'तुझ्यामुळे जिल्ह्याला एवढा मोठा पुरस्कार लाभला.'

त्याने हात जोडले, डोळे मिटले आणि तो दैवी सुरात म्हणाला

'देवा पांडुरंगा, याहीले माफ कर, ह्ये काय करून राहिले'.

'याहीचे पाहिलेच समजत नाही'⁵

या ठिकाणी कादंबरीचा शेवट होतो या शेवटातून हेच लक्षात येते की, आज शासनाच्या ज्या काही योजना राबवल्या जातात त्याचा शेवट हा असा गोडच होताना दिसतो. त्यातून मग भ्रष्टाचार घडतो आणि तो भविष्यात अनेक अनेक वर्षांनी उजेडात येतो पण तत्पूर्वी ते काम करणारे अधिकारी, कर्मचारी सेवानिवृत्त झालेले असतात. आणि काही तर अस्तित्वात नसतात.

या कादंबरीच्या कथानकावर अधिक प्रकाश टाकण्यासाठी पुरुषोत्तम बेर्डे यांनी दिग्दर्शित केलेला निशाणी डावा अंगठा' नावाचा इ.स.२००९ साली चित्रपट काढला. अर्थात या चित्रपटामधून वास्तव प्रश्न एकाच वेळी सर्व समाजासमोर ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो अगदी परिणामकारक पध्दतीने यातील कथानकाची मांडणी केली आहे. एकूणच या कादंबरीचा विचार करता शिक्षण व्यवस्थेतील प्रशासन व्यवहार हा कसा चालतो याचे उत्कृष्ट पध्दतीने रमेश इंगळे यांनी चित्रण केले आहे. स्वातंत्र्याची अनेक वर्षे उलटून गेल्यावरही देशात निरक्षर लोक जास्त आहेत. ही निरक्षरता प्रौढ-साक्षरता अभियानाच्या माध्यमातून साक्षरता आणण्याचा एक फार्स कसा आणला जातो याचे चित्रण कादंबरीत दिसते ही कादंबरी वाचून वाचक अंतर्मुख व अस्वस्थ होते. त्याला उत्तर मिळत नाही. विशेषतः जिल्हा परिषदेच्या प्राथमिक शिक्षणाची जी वेगवेगळ्या अभिनयाच्या माध्यमातून हेळसांड होताना दिसते. याचे अत्यंत विदारक वास्तव या कादंबरीच्या माध्यमातून रमेश इंगळे यांनी समाजासमोर ठेवले आहे. पर्यायाने प्रौढ निरक्षरांना साक्षर

करण्यासाठी जो शासनाचा घाट सुरु आहे. तो स्वातंत्र्यपूर्व काळात जे लोक जन्माला आले व ज्यांची आता वयाची पन्नाशी ओलांडली आहे. त्यांना डाव्या हाताच्या अंगठ्याचा उपयोग स्वाक्षरी म्हणून करताना सर्वत्र दिसतो. एकप्रकारे यातून ग्रामीण भागात परीक्षेत कॉपी कशी केली जाते. याचे जणू काही घडेच या कादंबरीच्या माध्यमातून लेखकाने सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. शासन व्यवस्तेचे ओरखडे ओढत असताना लेखकाने आजही निवडणुकांच्या पार्श्वभूमीवर शिक्षकांना कामे लावली जातात. हेही सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. योजना कोणतीही असो शासन व्यवस्था कशी कार्यरत असते. हे येथे स्पष्टपणे दिसते ही शासनव्यवस्था भविष्यात बदलणार का ? कशी बदलणार ? कोण बदलणार ? सुरुवात कोठून होणार ? आणि शिक्षण क्षेत्राला योग्य पध्दतीने न्याय मिळणार का ? असे अनेक प्रश्न ही कादंबरी वाचल्यानंतर वाचकाला पडल्याशिवाय राहत नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) रमेश इंगळे - उत्रादकर : निशाणी डावा अंगठा, ग्रंथाली, इंडियन एज्युकेशन सोसायटीची म.फुले कन्याशाळा बाबरेकर मार्ग, ऑफ गोखले रोड (३), दादर, मुंबई ४०० ०२८ पहिल आवृत्ती - १९ फेब्रुवारी २००५, पुनर्मुद्रण १५ जानेवारी २००९ पृष्ठ १
- २) रमेश इंगळे - उत्रादकर : निशाणी डावा अंगठा तत्रैव पृष्ठ ४.
- ३) रमेश इंगळे - उत्रादकर : निशाणी डावा अंगठा तत्रैव पृष्ठ ७
- ४) रमेश इंगळे - उत्रादकर : निशाणी डावा अंगठा तत्रैव पृष्ठ ८
- ५) रमेश इंगळे - उत्रादकर : निशाणी डावा अंगठा तत्रैव पृष्ठ ३०२
- ६) रमेश इंगळे - उत्रादकर : निशाणी डावा अंगठा तत्रैव पृष्ठ ३०२

